ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

मिताक्षरागतकारकाधिकारीयसूत्राणां प्रत्युदाहरणपर्यालोचनम्

शुभमाझिः

सहायकाध्यापकः, संस्कृतविभागः, गभर्न्मेन्ट-जेनारेल-डिग्री-महाविद्यालयः
शालवनी, पश्चिममेदिनीपुरम्, पश्चिमबङ्गः

प्रबन्धसारः

प्रस्तुतेऽस्मिन् प्रबन्धे महामतिना अन्नंभट्टेन कृता मिताक्षरा इति अष्टाध्याय्याः वृत्तेः कारकाधिकारीयसूत्राणां प्रत्युदाहरणानाम् उपरि विशिष्टालोचना क्रियते। ***व्याख्यानतो विशेषोत्तपत्तिः*** *इति नियमात् व्याख्यानं तावत् मुख्यमेकम्। तस्मिन् व्याख्याने प्रत्युदाहरणस्य भूमिकापि गुरुत्वपूर्णा वर्तते। अत्रादौ भूमिकांशे प्रत्युदाहरणविषये आलोच्यते ततः मिताक्षरायाः परिचयः दीयते। तदनन्तरं प्रत्युदाहरणानां समीक्षणञ्च क्रियते। अन्ते उपसंहारेण समाप्यते।*

कुञ्चीशब्दाः –

व्याख्या, उदाहरणम्, प्रत्युदाहरणम्, मिताक्षरा, उपयोगः।

भूमिका -

महाभाष्ये पस्पशाह्निके सूत्रात् कथं साधुशब्दज्ञानं भविष्यतीत्यस्य समाधानरूपेण उच्यते सूत्राणाम् व्याख्यानेन। ततः व्याख्यानं कीदृशं विधेयमिति प्रश्ने पतञ्जलेः सिद्धान्तस्तावत् ‘उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत् समुदितं व्याख्यानं भवति’[1] इति। उत्पूर्वकः आङ्पूर्वकश्च हृधातोः ल्युटि उदाहरणमिति। स्वाभिप्रायस्य प्रतिष्ठापनाय प्रयुक्तं समर्थवचनमुदाहरणमिति। उदाहरणसम्बन्धे शास्त्रेषु कथितं -

यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात्।
साध्यन्ते निपुणैरर्थास्तदुदाहरणं स्मृतम्॥[2] इति।

न्यायनयेऽपि उदाहरणविषये उच्यते ‘साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टान्तः उदाहरणम्’[3] इति। प्रत्युदाहरणम् उदाहरणस्य विपरीतम्। यदा उदाहरणस्य सापेक्षे पूर्वपक्षः उपस्थाप्यते तदा प्रत्युदाहरणस्यावसरः। शास्त्रे प्रत्युदाहरणं फक्किकानाम्नापि अभिधीयते। अतः शास्त्रव्याख्याने प्रत्युदाहरणस्यापि समानमेव गुरुत्वम् उदाहरणस्येव। प्रस्तुतप्रबन्धे

---

[1] महाभाष्ये पस्पशाह्निके।

[2] नाट्यशास्त्रे १६ अध्याये अनुबन्धे ९ कारिका।

अपि तु आलंकारिकविश्वनाथेनापि प्रायः समानमेव घोषितं-

यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात्।
साध्यतेऽभिमतश्चार्थस्तदुदाहरणं मतम्॥
सा.द ६/१७४

उदाहरणविषये तस्यापरैकोक्तिः ‘उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते’ सा.द. ६/९९

[3] गौ.न्या.सू. १।१।३६

कारकाधिकारीयसूत्राणां मिताक्षरादिशा प्रत्युदाहरणानां पर्यालोचना क्रियते। अथादौ मिताक्षरासम्बन्धे किञ्चित् ज्ञातव्यम्।

मिताक्षरायाः परिचयः -

'मिताक्षरा' 'व्याकरणमिताक्षरा' 'पाणिनीयमिताक्षरा' वा इति पाणिनेः अष्टाध्याय्याः उपरि अन्नंभट्टस्य एका वृत्तिः। मिता अक्षरा यस्यां वृत्तौ, इति बहुव्रीहिसमासेन मिताक्षरा इति पदस्योत्पत्तिः। अर्थात् स्वल्पाक्षर-विशिष्टा इति। वृत्तिरियं सूत्रानुक्रमेण विरचिता। प्रायः सकलसूत्राणां वृत्तिः अत्रोपलभ्यते। महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतने 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्'[4] इति सूत्रस्य प्रदीपव्याख्याने अन्नंभट्टेन 'एक[5]सूत्रे भगवन्मतमेव सम्यगिति मिताक्षरायां प्रपञ्चितमस्माभिः' इति कथनाद् एषा उद्द्योतनस्य पूर्ववर्ती रचना इति सूचयति। काशीस्थे प्रकाशिते अस्य ग्रन्थस्य[6] भूमिकांशे (निवेदनमित्यंशे) सम्पादकेन भट्टनाथस्वामिविद्यारत्नेन उल्लिखितम्— 'अयं च प्रक्रियाकौमुदीकारान्नवीनः सिद्धान्तकौमुदीकारात् प्राचीनश्चेति निश्चेतुं शक्यते' इति। तथाहि कारकाधिकारे 'अकथितञ्च'[7] इति सूत्रस्य वृत्तौ द्विकर्मकधातूनां परिगणनविषये महोदयेन उक्तं— 'कौमुद्यां मन्थग्रह पचोपि संगृहीताः' इति। अत्र कौमुद्यामित्यनेन रामचन्द्राचार्यस्य प्रक्रियाकौमुद्याः बोधः न तु भट्टोजिदीक्षितस्य वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः। वस्तुतः मिताक्षरायां द्विकर्मकधातूनां मध्ये मन्थ्, ग्रह्, पच् इत्येषां धातूनां साक्षात् ग्रहणं न क्रियते। प्रक्रियाकौमुद्यां तु तेषां ग्रहणं साक्षात् दृश्यते एव। सिद्धान्तकौमुद्यां तु ग्रह्धातुः प्रत्यक्षतया न दृश्यते। अतः स्पष्टमेव इयं मिताक्षरा सिद्धान्तकौमुदीतः प्राक् रचिता। पण्डितयुधिष्ठिरमीमांसकेनापि उल्लिखितं यत् इयं तस्याः प्राचीनैवेति। तत्र 'संस्कृतव्याकरणशास्त्र का इतिहास' इति ग्रन्थे अष्टाध्याय्याः वृत्तिग्रन्थस्यालोचनावसरे तेनोक्तम्— "महामहोपाध्याय अन्नंभट्ट ने अष्टाध्यायी पर 'पाणिनीयमिताक्षरा' नाम्नी वृत्ति रची हे। यह वृत्ति काशी से प्रकाशित हो चुकी हे।" इति। तत्र सः अस्याः समयकालः १५५०-१६०० विक्रमाब्दः इति घोषितवान्। अन्यतः वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः कालः विक्रमाब्दः १५७०-१६५० इति लिख्यते।

मिताक्षरायां कारकाधिकारीयसूत्राणां प्रत्युदाहरणसमीक्षणम् -

अथ व्याकरणमिताक्षरायां कारकाधिकारीयसूत्राणामुपरि उपलब्धानि प्रत्युदाहरणानि प्रदीयन्ते। यद्यपि अत्र सकलसूत्राणामुपरि प्रत्युदाहरणं न कृतं अन्नंभट्टेन, अथ येषां सूत्राणामुपरि प्रत्युदाहरणं प्राप्यते तेषामुल्लेखपूर्वकं विचारः क्रियते।

कारके[8] -

[4] पा.सू. १।२।४५

[5] 'एकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यम्' ५।२।११८।

[6] https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.345309/page/n927/mode/2up

[7] पा.सू.१।४।५२

[8] १।४।२३

मिताक्षरा – **'कारके किम्। वृक्षस्य पर्णं पतति। अकथितञ्च। पुत्रं पन्थानं पृच्छति। ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छति। ब्राह्मणस्य वृक्षस्येव कारकत्वाभावान्न कर्मापादानत्वे'** इति।

अतः कारके इति सूत्रस्य आवश्यकता का इत्यभिप्रायेण उच्यते 'कारके किम्' इति। वस्तुतः 'कारके' इति सूत्रं निरर्थकमेव न मन्तव्यम्। अवश्यं तस्य सार्थकतास्ति। तत् प्रदर्शयन् आह 'वृक्षस्य पर्णं पतति' इति। सति कारके इति सूत्राभावे तत्र अपादानप्राप्तौ 'वृक्षस्य पर्णं पतति' इत्यादौ वृक्षस्यापि अपादानं प्राप्नोति तस्य ध्रुवतागमनात्। परन्तु कारके इति सूत्रस्य विद्यमानत्वे सति वृक्षस्य ध्रुवतासत्त्वेऽपि तस्य कारकत्वाभावात् अपादानं न प्राप्नोति। अपरमेकं दृष्टान्तं प्रदर्शयति 'अकथितञ्च'[9] इति सूत्रेण। अत्रापि अपादानादेः यदा अविवक्षा तदा अनेन कर्म भवेत्। तेन कारके इति सूत्राभावेऽपि 'पुत्रं पन्थानं पृच्छति' इत्यत्र पुत्रे अपादानस्याविवक्षावशात् कर्मत्वम्। परन्तु 'ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छति' इत्यादौ कारकसूत्रस्याभावे ब्राह्मणेऽपि कर्म प्राप्नोति, तेन अनिष्टापत्तिः भवति। तद्वारणार्थं कारकसूत्रस्य आवश्यकता स्यात्। इदं प्रत्युदाहरणं महाभाष्यानुसारं स्यात्[10]। काशिकायामपि च दृश्यते।[11] अन्यत्र भाषावृत्तौ प्रक्रियाकौमुद्यां सिद्धान्तकौमुद्यां च इदं नोपलभ्यते।

भीत्रार्थानां भयहेतुः[12] -

मि – **'भयहेतुः किम्? अरण्ये बिभेति'** इति।

नन्वत्र अरण्यात् न भयम्, तत्रस्थेभ्यः जन्त्वादिभ्यः। अतः अरण्यं भयहेतु न स्यात्। ततः अस्य अपादानसंज्ञा न भवति। सूत्रे यदि भयहेतुः इत्यस्य ग्रहणं न स्यात्, तर्हि अरण्यस्यापि अपादानसंज्ञाप्राप्तिरूपा अनिष्टप्रसङ्गोत्पत्तिः स्यात्। अतः सूत्रे भयहेतुरित्यस्य ग्रहणं क्रियते।[13] इदं च प्रत्युदाहरणं काशिकायां वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां च समानरूपेण दृश्यते। भाषावृत्तौ प्रक्रियाकौमुद्यां च अस्य सूत्रस्य किमपि प्रत्युदाहरणं नोपलभ्यते।

पराजेरसोढः[14] –

मि - **'असोढः किम्? शत्रून्पराजयते'** इति।

---

[9] १।४।५२

[10] द्र. महाभाष्ये कारक इति सूत्रम्।

[11] "कारक इति किम्? वृक्षस्य पर्णं पतति। कुड्यस्य पिण्डः पतति। 'अकथितञ्च'। अकथितं च कारकं कर्मसंज्ञं भवति। माणवकं पन्थानं पृच्छति। कारके इति किम्? माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति। कारकसंशब्दनेषु चानेनैव विशेषणेन व्यवहारो विज्ञायते।" इति।

[12] १।४।२५

[13] यद्यपि प्रस्तुतसूत्रस्य परत्वं भवति 'आधारोऽधिकरणम्' (१।४।४५) इति सूत्रम्। तेनैव अरण्यस्य प्राप्ताम् अपादानसंज्ञां बाधित्वा अधिकरणसंज्ञा भवति। तर्हि कथं सूत्रे भयहेतुः इत्यस्य ग्रहणं स्यात्? तदोच्यते कारकशेषत्वस्यापि विवक्षायामस्य वाक्यस्य प्रयोगः भवितुमर्हति। तद्यथा-
'अरण्यस्य व्याघ्राद् बिभेति' इति। अथ सूत्रे यदि भयहेतुः इत्यस्य ग्रहणं न क्रियते, तर्हि अरण्ये कदापि षष्ठी न प्राप्यते। सर्वदा अनेन सूत्रेण अरण्यस्य सम्बन्धविवक्षां बाधित्वा अपादानसंज्ञायाः प्राप्तिः भवति। अतः तद्वारणार्थं सूत्रे भयहेतुः इत्यस्य ग्रहणं युक्तियुक्तं स्यात्। एवं तत्त्वबोधिनीकारस्याशयः। द्रष्टव्यः सिद्धान्तकौमुद्याः तत्त्वबोधिन्याः टीकायाः प्रस्तुतसूत्रप्रसङ्गः।

[14] १।४।२६

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

अत्र सूत्रे असोढः इति पदस्याप्रयोगे सति यत्र असोढार्थस्य बोधः न भवति तत्रापि अपादानसंज्ञा प्राप्नोति। तद्यथा— 'शत्रून्पराजयते' इत्यादौ। शत्रून् तिरस्करोति अभिभवति वेति उक्तवाक्यस्याशयः स्यात्। अत्र तु ग्लानिबोधस्य विषयः शत्रुः इति न भवति। अथ यदि सूत्रे असोढपदं न स्यात् तर्हि शत्रौ अपादानं भूत्वा अनिष्टप्रसङ्गोत्पत्तिः भवेत्। तस्मात् सूत्रे असोढः इत्यस्य ग्रहणं समीचीनं वर्तते।[15] इदं प्रत्युदाहरणं काशिकायां वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां च समानरूपेण प्राप्यते।

वारणार्थानामीप्सितः[16] –

मि – **'ईप्सितः किम्? यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे'** इति।

सूत्रे ईप्सितः इत्यस्य अग्रहणे वारणार्थाणामिति सूत्रे कृते वारणार्थधातूनां प्रयोगे ईप्सितभिन्नस्यापि अपादानसंज्ञा प्रसज्यते। तद्यथा— 'यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे' इत्यत्र क्षेत्रं तु न ईप्सितं स्यात्। परन्तु सूत्रे ईप्सितपदाभावे तस्यापि अपादानं प्राप्नोति। तद्वारणार्थं सूत्रे ईप्सितः इत्यस्य ग्रहणं समीचीनं वर्तते।[17] प्रत्युदाहरणमिदं काशिकायां सिद्धान्तकौमुद्यां च समानरूपेण तिष्ठति। भाषावृत्तौ तु पृथक् प्रत्युदाहरणमस्ति। तद्यथा—'कथं कूपादन्धं वारयति। बुद्ध्या प्राप्य ततो निवर्त्तयतीत्यर्थः' इति। सूत्रस्यास्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् ध्रुवमपाय इत्यनेनैव बुद्धिगतापायस्वीकारेण भवितुमर्हतीति।

आख्यातोपयोगे[18] -

मि - **'उपयोगे किम्? नटस्य गाथां शृणोति'** इति।

इह यदि उपयोगग्रहणं न क्रियते तर्हि नियमपूर्वकविद्यास्वीकारस्याभावस्थलेऽपि अपादानसंज्ञा प्राप्यते। तद्यथा— 'नटस्य गाथां शृणोति' इत्यादौ। अत्र तु सम्बन्धसामान्यस्य विवक्षावशात् नटे षष्ठीविभक्तिः स्यात्। सूत्रे उपयोगग्रहणाभावे तस्यापि अपादानस्य प्रसक्तिः स्यात्। तद्वारणार्थं सूत्रे उपयोगग्रहणं युक्तियुक्तम् भवतीति। प्रत्युदाहरणमिदं महाभाष्यानुसारं

[15] ननु च अत्र असोढग्रहणं व्यर्थं, यतो हि अस्मात् सूत्रात् परत्वात् 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' (१।४।४९) इत्यनेनैव शत्रोः कर्मसंज्ञा प्राप्यते। अथोच्यते अत्रापि शत्रोः कर्मत्वस्याविवक्षायां तस्य प्राप्तशेषषष्ठीं बाधित्वा अपादानं यथा न स्यात्, तस्मात् सूत्रे असोढः इत्यस्य ग्रहणं समीचीनं वर्तते। एवं तत्त्वबोधिनीकारस्याशयः। द्रष्टव्यः सिद्धान्तकौमुद्याः तत्त्वबोधिन्याः टीकायाः प्रस्तुतसूत्रप्रसङ्गः।

[16] १।४।२७

[17] वस्तुतः अस्मात् सूत्रात् परत्वेन 'आधारोऽधिकरणम्' (१।४।४५) इत्यनेनैव क्षेत्रस्य अधिकरणसंज्ञा भवति। तर्हि नास्ति ईप्सितग्रहणस्य सार्थकता। वस्तुतः, सूत्रे ईप्सितग्रहणमवश्यं युक्तियुक्तं स्यात्। तथाहि क्षेत्रस्याधिकरणत्वमविवक्षित्वा शेषत्वस्य विवक्षायामिदं प्रत्युदाहरणं वर्तते। अतः सूत्रे ईप्सितग्रहणाभावे सर्वत्र शेषत्वविवक्षास्थले अनेन अपादानसंज्ञा भूत्वा अनिष्टप्रसङ्गोत्पत्तिः स्यात्। एवं तत्त्वबोधिनीकारस्याशयः। द्रष्टव्यः सिद्धान्तकौमुद्याः तत्त्वबोधिन्याः टीकायाः प्रस्तुतसूत्रप्रसङ्गः।

[18] १।४।२९

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

स्यात्। काशिकायां सिद्धान्तकौमुद्यामपि च दृश्यते इदम्।

श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः[19] **–**

मि - **'ज्ञीप्स्यमानः किम्। देवदत्तं श्लाघते'** इति।

अत्र सूत्रे ज्ञीप्स्यमानः इत्यस्याभावे श्लाघादेः प्रयोगे यः बोधयितुमिष्टः न तस्यापि सम्प्रदानसंज्ञा भवति। तद्यथा— 'देवदत्तं श्लाघते' इत्यादौ। अत्र कर्त्रा देवदत्तस्य स्तुतिः इति वाक्यस्याशयः न तु स्तुतिपूर्विकाबोधना। अतः 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म'[20] इत्यनेन देवदत्तस्य कर्मत्वं स्यात्। अथ प्रस्तुतसम्प्रदानसंज्ञाविधायके सूत्रे ज्ञीप्स्यमानः इति यदि न गृह्यते तर्हि कदापि प्रस्तुतोदाहरणवाक्ये देवदत्तस्य सम्प्रदानत्वं न प्रसज्यते। तद्वारणाय सूत्रे ज्ञीप्स्यमानः इत्यस्य ग्रहणं समीचीनं वर्तते। अस्य सूत्रस्य भिन्नं प्रत्युदाहरणं प्राप्यते अन्यत्र वृत्तौ। तद्यथा काशिकायाम्—'ज्ञीप्स्यमान इति किम्। देवदत्तः श्लाघते' इति। अत्र देवदत्तः स्वयमेव कस्मै अपि श्लाघते। न तु स स्तुतिविषये बोधयितुमिष्टः स्यात्। स तु स्तुतिकर्त्ता स्यादत्र। अतः सूत्रे ज्ञीप्स्यमानपदहेतोः न तस्य सम्प्रदानसंज्ञा च स्यात्। सिद्धान्तकौमुद्याम्— 'ज्ञीप्स्यमानः किम्? देवदत्ताय श्लाघते पथि' इति। अत्र तु सूत्रे ज्ञीप्स्यमानपदाभावे अधिकरणभूतस्य पथः अपि सम्प्रदानप्राप्तिरूपा अनिष्टप्रसङ्गोत्पत्तिः भवेदिति।

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः[21] **–**

मि – **'यं प्रति कोपः किम्। भार्यामीर्ष्यति मैनामन्यो द्राक्षीदिति'** इति।

सूत्रे 'यं प्रति कोपः' इत्यंशस्याभावे क्रुधाद्यर्थानां धातूनां प्रयोगे कोपपूर्वकक्रोधादिस्थले कोपहीनक्रोधादिस्थले वापि सम्प्रदानं प्रसज्यते। तद्यथा— 'भार्यामीर्ष्यति' इत्यत्र कर्त्तुः मनोरमां परमासुन्दरीं भार्याम् अन्यः कश्चित् जनः न पश्येदिति अभिप्रायः स्यात्। नात्र भार्यां प्रति कोपः, परन्तु परेण दृश्यमानां तां न सहते क्षमते वा इति। एवञ्चात्र न कोपजन्या ईर्ष्या, किन्तु अन्यपुरुषदर्शनजन्येति भावः। अथ सूत्रे यदि 'यं प्रति कोपः' इति न स्यात् तर्हि अत्र भार्यास्थले सम्प्रदानसंज्ञा भूत्वानिष्टप्रसङ्गोत्तपत्तिः स्यात्। तद्वारणार्थं सूत्रे तत् ग्रहणं युक्तियुक्तं स्यादिति। इदं प्रत्युदाहरणं महाभाष्यप्रदीपटीकानुसारं स्यात्। प्रायः सर्वस्यां वृत्तौ इदं प्रत्युदाहरणं दृश्यते। भाषावृत्तौ केवलं 'स्त्रियामीर्ष्यति कामुकः' एवं प्रकारेण विद्यते।

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म[22] **–**

मि - **'उपसर्गयुक्तयोः किम्। देवदत्ताय क्रुध्यति'** इति।

अत्र सूत्रे 'उपसृष्टयोः' इति पदाभावे देवदत्तस्य कर्म न प्राप्नोति। पूर्वेणैव सम्प्रदानं भवति। अतः तद्वारणार्थं सूत्रे 'उपसृष्टयोः' इति ग्रहणं सार्थक्यं स्यात्। 'उपसर्गयुक्तयोः' इत्यनेन 'उपसृष्टयोः' इत्यस्यैव बोधः भवति।

[19] १।४।३४

[20] १।४।४९

[21] १।४।३७

[22] १।४।३८

काशिकायामेव प्रस्तुतप्रत्युदाहरणं दृश्यते अन्यत्र कुत्रापि वृत्तौ न।

राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः [23]–

मि – **'विप्रश्नः किम्। देवदत्तस्य राध्यत्योदनम्'** इति।

वस्तुतः देवदत्तसम्बद्धं यत् ओदनम् तत् राध्यति नाम सिद्ध्यतीत्युक्तवाक्यस्याशयः स्यात्। अत्र तु न कोऽपि विप्रश्नः। अथ सूत्रे यदि विप्रश्नः इति पदं न स्यात् तर्हि देवदत्तस्य सम्प्रदानं भूत्वानिष्टप्रसङ्गोत्पत्तिः स्यात्। अतः सूत्रे विप्रश्नः इति समीचीनं वर्तते। वस्तुतः इदं प्रत्युदाहरणं अन्यत्र कुत्रापि वृत्तौ न दृश्यते। मिताक्षराकारस्य इदं नूतनसंयोजनं मन्ये।

साधकतमं करणम् [24] –

मि - **'तमब्ग्रहणं किम्। गङ्गायां घोषः'** इति।

वस्तुतः प्रस्तुतसूत्रं कारकाधिकारे पठितत्वात् कारकपदस्यात्र अनुवर्तमाने साधकं कारकमेवार्थः भवति। प्रत्येकं कारकं तु साधकमेव इति वयं जानीमः। पुनः सूत्रे साधकपदस्य ग्रहणे साधकं (कारकं) साधकमित्यनेन प्रकृष्टसाधकस्यैव बोधः स्यात्। अतः सूत्रे तमब्ग्रहणेन साधकस्य यादृशः अर्थः स्यात् तादृशः अर्थः तमब्ग्रहणाभावेऽपि भवति। अतः तमब्ग्रहणस्य सार्थकता का इत्यभिप्रायेनैव आह— **तमब्ग्रहणं किमि**ति। अस्याः शङ्कायाः समाधाने मिताक्षराकारस्यान्नंभट्टस्याभिप्रायः एवं यत्— अस्मिन् कारकाधिकारे प्रकर्षार्थकप्रत्ययग्रहणमन्तरेण शब्दसामर्थ्य-गम्यार्थप्रकर्षः नाश्रीयते इति। अस्य समर्थने तेन उदहरणमेकं प्रदत्तम्— **'गङ्गायां घोषः'** इति। अतः प्रस्तुतसूत्रे यदि प्रकर्षप्रत्ययग्रहणं विना शब्दसामर्थ्यगम्यप्रकर्षः गृह्यते तर्हि 'आधारोऽधिकरणम्'[25] इत्यत्रापि एवं भवेत्। यतो हि आध्रियते अस्मिन्नित्याधारः तथा च अधिक्रियते अस्मिन्नित्यधिकरणम्। अतः यादृशः अर्थः आधारस्य तादृशः एवार्थः भवत्यधिकरणस्य। अतः अत्रापि प्रकर्षार्थप्रत्ययं विनापि शब्दसामर्थ्यगम्यप्रकर्षानुसारेण प्रकृष्टाधारः इत्यर्थः भवति। एवं च तस्य अधिकरणसंज्ञा भवति। एतेन 'तिलेषु तैलम्' इत्यादौ एव अधिकरणत्वमायाति तिलस्य सर्वत्र तैलव्याप्तत्वात् तस्य प्रकृष्टाधारसिद्धत्वात् च। परन्तु 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ गङ्गायाः अधिकरणसंज्ञा न सम्भवेत्। यतो हि गङ्गायाः एकदेशे घोषपल्ल्या विद्यमानत्वात् गङ्गायाः प्रकृष्टाधारत्वं न भवति। अतः साधकतमसूत्रे तमब्ग्रहणेन ज्ञापितः भवति कारकाधिकारे प्रकर्षार्थकप्रत्ययग्रहणमन्तरेण शब्दसामर्थ्यगम्यार्थप्रकर्षः नाश्रीयते इति। तेन आधारोऽधिकरणमिति सूत्रे प्रकर्षप्रत्ययाभावे 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ गौणाधारस्थलेऽपि अधिकरणत्वं सम्भवेत् इति। काशिकादौ सर्वत्र इदं प्रत्युदाहरणं दृश्यते। वस्तुतः इदं प्रत्युदाहरणं महाभाष्यगतं स्यात्।

अभिनिविशश्च[26] –

---

[23] १।४।३९

[24] १।४।४२

[25] १।४।४५

[26] १।४।४७

मि - **'इहान्यतरस्यांग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषार्थमनुवृत्तेः क्वचिन्न। व्याकरणेऽभिनिवेशः। यस्मिन् यस्मिन्नभिनिविशति इति च'** इति।

तथाहि अभिनिविशतेराधारस्यानेन कर्मत्वमिति, तर्हि कथं 'व्याकरणेऽभिनिवेशः' इत्यादौ व्याकरणस्य कर्मसंज्ञा न स्यात्? तदोच्यते 'परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्'[27] इति सूत्रादत्र अन्यतरस्यामिति पदं मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तते। एवं चात्र व्यवस्थितविभाषा स्वीक्रियते। तेन अभिनिविशतेराधारस्य क्वचित् कर्मसंज्ञा न भवति। तद्यथा प्रस्तुतोदाहरणे स्यात्। 'यस्मिन् यस्मिन्नभिनिविशते' इत्यत्रापि पूर्ववत्। प्रत्युदाहरणमिदं काशिकायां वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां च समानरूपेण दृश्यते। सिद्धान्तकौमुद्यां तु 'पापेऽभिनिवेशः' इति प्रत्युदाहरणवाक्यं प्राप्यते। काशिकायां 'कल्याणेऽभिनिवेशः' इति।

कर्तुरीप्सिततमं कर्म[28] –

मि - **'कर्तुः किम्? माषेष्वश्वं बध्नाति। कर्मण ईप्सिता माषाः न कर्तुः। ईप्सिततमं किम्। अग्नेर्माणवकं वारयति। कर्मेत्यनुवृत्तावपि पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम्'** इति।

सूत्रे 'कर्तुरि'ति पदाभावे 'ईप्सिततमं कर्मे'ति सूत्रे क्रियमाणे कर्मणः ईप्सितस्यापि कर्मसंज्ञा भवेत्। तद्यथा— 'माषेषु अश्वं बध्नाति' अत्र कर्तुः बन्धनक्रियायाः प्रधानेप्सितः भवति अश्वः, अतः तस्य कर्मसंज्ञा। कर्मणः अश्वस्यापि माषः ईप्सितः भवति। अथ सूत्रे यदि 'कर्तुः' इति पदं न स्यात्, तर्हि अश्वस्य ईप्सितवस्तुनि माषेऽपि कर्मसंज्ञा भूत्वा अनिष्टप्रसङ्गोत्पत्तिः भवेत्। तद्वारणार्थं सूत्रे 'कर्तुः' इति पदस्य ग्रहणं समीचीनं वर्तते इति। सूत्रे तमप्प्रत्ययग्रहणाभावे 'कर्तुरीप्सितम्' इति सूत्रे क्रियमाणेऽपि 'बालकः अन्नं खादति', 'छात्रः पुस्तकं पठति' इत्यादौ अन्ने पुस्तके च कर्मसंज्ञाप्राप्तौ कापि न हानिः स्यात्। तर्हि कथं प्रकर्षार्थकप्रत्ययस्य ग्रहणं स्यादित्यभिप्रायेणाह— **'ईप्सिततमं किम्'** इति। वस्तुतः एवं क्रियमाणे 'बालकः अन्नं खादति' इत्यादौ न कापि समस्या वर्तते, परन्तु 'अग्नेर्माणवकं वारयति' इत्यादौ तु समस्यायाति। वस्तुतः अग्निसंयोगजनितज्वलनादौ माणवकः पीडां कष्टं वा न प्राप्नुयात् इत्यभिप्रायेण वारणकर्तुः अग्निं प्रति गच्छन्तं माणवकं तस्मात् निवर्तयति। अतः वारणकर्तुः प्रधानेप्सितत्वात् माणवकस्य कर्मत्वम् स्यात्। अथोच्यते माणवकस्तु एकः सरलबालकः। औज्ज्वल्यवशात् स्वस्य क्रीडासामग्री इति मत्वा ज्वलन्तमग्निं प्रति स गच्छति। अतः अग्निः माणवकस्य ईप्सितवस्तु स्यात्। 'वारणार्थानामीप्सितः'[29] इति सूत्रेण 'अग्नेर्माणवकं वारयति' इत्यत्र वारणार्थधातोः प्रयोगे कर्मणः माणवकस्य ईप्सितवस्तुनि अग्नौ अपादानं स्यात्। अथ 'कर्तुरीप्सितं कर्म' इति सूत्रे क्रियमाणे 'अग्नेर्माणवकं वारयति' इत्यादौ ईप्सितत्वात् अग्नेरपि कर्मसंज्ञा भूत्वा अनिष्टप्रसङ्गोत्पत्तिः स्यात्। तद्वारणार्थं सूत्रे

---

[27] १।४।४४

[28] १।४।४९

[29] १।४।२७

ईप्सिततमग्रहणं युक्तियुक्तं स्यादिति। अथोच्यते 'अधिशीङ्स्थासां कर्म'[30] इति सूत्रात् प्रस्तुतसूत्रे 'कर्म' इति पदस्य अनुवृत्तिः भवेत्। तर्हि अत्र पुनः 'कर्म' इति पदग्रहणस्य सार्थक्यं किमिति। अस्याः शङ्कायाः निराकरणे आह **कर्मेत्यनुवृत्तौ** इति। यदि पूर्वसूत्रात् 'कर्म' इति पदस्य अनुवृत्तिः अत्र स्यात् तर्हि 'एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः'[31] इति परिभाषाबलात् 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति सूत्रस्य पूर्वसूत्रात् 'आधारोऽधिकरणम्'[32] इत्यस्मात् आधारपदस्यापि अनुवृत्तिः भवेत् 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति सूत्रे। तेन 'गेहं प्रविशति' इत्यादौ कर्तुः ईप्सिततमाधारस्य हि कर्मसंज्ञा भवेत् 'ओदनं पचति' इत्यादौ तु न। अतः कर्मपदग्रहणे एवम् अव्याप्तिप्रसङ्गः नागच्छतीति। अस्य सूत्रस्य प्रत्युदाहरणानि काशिकायां सिद्धान्तकौमुद्यां च दृश्यन्ते। 'ईप्सिततमं किम्। अग्नेर्माणवकं वारयति' इति तु महाभाष्यगतं प्रत्युदाहरणं स्यात्।

अकथितं च[33] –

मि – **'परिगणनं किम्। नटस्य गाथां शृणोति। कृत्यानां कर्तरि वेति[34] सूत्रे क्रष्टव्या ग्रामं शाखेति प्रयोगात् कृषिरपि द्विकर्मकः। कौमुद्यां मन्थग्रहपचोपि संगृहीताः'** इति।

तथाहि धातुपरिगणनाभावे परिगणितधातू-नामप्रयोगस्थलेऽपि अस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः यथा न स्यात् तस्मात् परिगणनं क्रियते। तेन 'नटस्य गाथां शृणोति' इत्यादौ श्रुधातोः परिगणनाभावे नटे कर्मत्वं न स्यात्। अतः परिगणनं समीचीनं वर्तते। 'क्रष्टव्या ग्रामं शाखा' इति तु 'शाखां ग्रामं कर्षति' इति वाक्यस्य कर्मणि तव्यप्रत्ययान्तं रूपमिति। एतेन कृष्धातुः द्विकर्मकः इति सूच्यते। कौमुद्यां इत्यनेन प्रक्रियाकौमुद्याः ग्रहणं न तु वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यारित्यस्येति पूर्वमुक्तम्[35]। इदं प्रत्युदाहरणम् अन्यत्र कुत्रापि वृत्तौ न दृश्यते। वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां 'कारकं किम्? माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति' इति प्रत्युदाहरणं दृश्यते।

उपसंहारः –

"अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निवन्धनम्
तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते॥"[36]

इति आचार्यभर्तृहरेः कारिकानुसारं शब्दज्ञानं व्याकरणं विना कदापि न भविष्यति। पुनश्च व्याकरणं शब्दज्ञानस्य सरलतमः उपायः खलु। तत्र काशिकादिवृत्तिसदृशा अन्नंभट्टविरचिता 'मिताक्षरा'पि अष्टाध्याय्याः वृत्तिः एका। व्याकरणनिकाये कारकपर्यालोचनस्य विशिष्टस्थानमस्ति। सर्वेषु प्रायः शास्त्रेषु स्वसिद्धान्तस्थापनाय ग्रन्थकारैः प्रत्युदाहरणानि प्रदीयन्ते। प्रत्युदाहरणं कमपि सिद्धान्तं दृढयति। अतः शास्त्रव्याख्याने प्रत्युदाहरणस्य महती भूमिका वर्तते।

---

[30] १।४।४६

[31] परिभाषेन्दुशेखरः १७

[32] १।४।४५

[33] १।४।५१

[34] २।३।७१

[35] द्र. शोधपत्रस्यास्य ४ संख्यकं पत्रम्।

[36] वा.प.ब्र.का १३

सहायकग्रन्थाः

- अन्नंभट्टः। १९०४ क्रैस्ताब्दे। व्याकरणमिताक्षरा। सम्पा. स्वामी, जगन्नाथः भट्टनाथस्वामी च। व्याकरणमिताक्षरा। वाराणस्यां विद्याविलासमुद्रणतः।
- वामन-जयादित्यः।१९८७ तमे क्रैस्ताब्दे। काशिका। सम्पा. त्रिपाठी-जयशङ्कर-लालः। काशिका, श्रीजिनेन्द्रबुद्धिविरचितया 'न्यासा' परपर्यायकाशिकाविवरणपञ्जिकाख्यया विद्वद्वरश्रीहरदत्तमिश्रविरचित-'पदमञ्जरी'-समाख्यया च व्याख्यया सहिता डा० जयशङ्करलालत्रिपाठिविरचितया 'भावबोधिनी' पिन्दीव्याख्यया च विभूषिता। द्वितीयभागः, प्रथमभागः,। वाराणस्याम्, तारा-प्रिंटिंग-वर्क्सतः।
- रामचन्द्राचार्यः। २००० क्रैस्ताब्दे। प्रक्रियाकौमुदी। सम्पा. मिश्रः, मुरलीधरः। प्रक्रियाकौमुदी द्वितीयो भागः। २२१००२वाराणस्यां सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयतः।
- पुरुषोत्तमदेवः।१९१८ क्रैस्ताब्दे। भाषावृत्तिः। सम्पा. चक्रवर्ती, श्रीशचन्द्रः। भाषावृत्तिः। राजशाही, वरेन्द्र-गवेषणा-सङ्घतः।
- भट्टोजिदीक्षितः।२०१० तमे खैस्ताब्दे पुनर्मुद्रणम्। वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी। सम्पा. चतुर्वेदः, गिरिधरशर्मा परमेश्वरनन्दशर्मा च। वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी [वालमनोरमा-तत्त्ववोधिनिसहित(कारकप्रकरणान्त)प्रथमो भागः, द्वितीयो भागः तृतीयो भागः, चतुर्थो भागः। कलकातायाम, मोतिलाल-वणारसीदासतः।
- पतञ्जलिः। १९८८ तमे खैस्ताब्दे। महाभाष्यम्। सम्पा. शर्मा, शिवदत्तः। व्याकरणमहाभाष्यम् [श्रीमदुपाध्यायकैयट-प्रणीतेन भाष्यप्रदीपेन श्रीमन्नागेशभट्ट-विरचितभाष्यप्रदीपोद्द्योतोद्भासितेन समुल्लसितम् विधिशेषरूपम् द्वितीयं खण्डम्]। ११०००७ दिल्लीनगर्य्याम्, चौखाम्वा-संस्कृत-प्रतिष्ठानतः।